

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

124:3 • 2004

Borgerlighet, arbetarklass och genus

Birgitta Plymoth, *Fostrande försörjning. Fattigvård, filantropi och genus i fabriksstaden Norrköping 1872–1914*, Diss, Stockholm Studies in History 64, 2002. 356 s.

Birgitta Plymoths avhandling *Fostrande försörjning* handlar om "den sociala frågan", vilken denna gång belyses utifrån Norrköping decennierna runt sekelskiftet 1900. Norrköping var redan då en utpräglad industristad och inte mindre än hälften av fabriksarbetarna var kvinnor. Staden var också konservativt och patriarkalt präglad. Norrköping torde i högre grad än andra svenska städer vara av intresse för en diskussion både av välfärdsstatens rötter och bakgrunden till våra moderns könsroller, menar författaren. Jag är villig att hålla med henne.

Syfte och inriktning

Två problem står i centrum i avhandlingen. Hur utformades den lokala praktiken inom fattigvården i Norrköping? Vilka normativa uppfattningar om kön och relationer mellan könen genererades inom denna? I studien undersöks den normativa praktiken både inom stadens offentliga fattigvård, inom filantropin och inom företagens Fabriksförening. Subjektet är borgerligheten, en vid den aktuella tiden starkt genuspräglad grupp. Objektet är arbetarklassen och främst dess kvinnor.

I avståndet mellan tidens stora och växande sociala problem och borgerlighetens samhällsideal, inte minst dess kvinnosyn, söker Birgitta Plymoth huvudförklaringarna till de fattigvårdsansvarigas handlingsskapande normer. Studien är alltså inte i första hand inriktad på den faktiska fattigdomen och hjälpens omfattning, utan på lösningarna betraktade som "borgerlighetens kontextuella konstruktioner".

De teoretiska anknytningarna finner författaren främst i disciplinerings-tolkningar och i begreppen klass och genus. I det senare fallet hänvisar hon, som så många andra, till Joan Scott. Frågan om hierarkin mellan klass och kön blir därmed en empirisk fråga. Birgitta Plymoth vill också göra vad hon kallar "välgörenhetens genus" till en öppen fråga. Till skillnad från huvuddelen av den tidigare filantropiforskningen är hon *inte* inriktad på att kartlägga kvinnornas agerande.

Birgitta Plymoth anknuter i sitt forskningsstrategiska kapitel också till två idealtypiska genusordningar som kan kallas den borgerliga respektive den traditionella – eller kanske agrara. Den förstnämnda präglas av ett dualistiskt tänkande, av artskillnad mellan man och kvinna. Den senare utmärks av en makt-hierarki mellan man och kvinna och skillnaderna mellan dem kan beskrivas som gradskillnader. Kvinnan framstår som nästan-man. Styrdes den borgerligt formade fattigvården och filantropin av ett tänkande om kvinnan som husmoder/moder och mannen som familjeförsörjare också i en stad där det kvinnliga lönearbetet var så utbrett som i Norrköping?

Resultaten

Undersökningen av fattigvårdens konstruktioner genomförs med hjälp av sju delstudier. I fyra av dessa fokuseras den offentliga fattigvården, i två filantropin och i en fabriksföreningen. Problematiseringsnivån är genomgående hög. Källmaterialet, liksom metoderna, är varierande. När det gäller resultaten är dessa intressanta, nyanserade och ibland "realistiskt" motsägelsefulla.

Birgitta Plymoth konstaterar att fattigvården i Norrköping under undersökningsperioden var mindre restriktiv än lagstiftningen. Gränsen för den arbetsoförmåga som krävdes för att få understöd var redan i början av undersökningsperioden flexibel. Efter sekelskiftet 1900 utgjorde också arbetslöshet, låga löner och många barn grund för understöd. Fattigvårdens fostran till försörjningsansvar understroks genom de sätt hjälpen gavs på. En man som regelbundet mottog understöd förlorade till exempel sitt husbondevälde och fattigvårdsstyrelsen blev hans, och familjens, målsman.

Kvinnorna hade hela tiden lättare än männen att få fattighjälp. De fick också oftare understöd i hemmen. Det fanns en särskild förväntan på män när det gällde försörjning och på kvinnor när det gällde hushållning, hem och barn. Generellt betraktades dock inte arbetarkvinnorna som beroende. De hade ansvar för försörjning både av sig själva och av anhöriga. Strävan mot den manliga familjeförsörjarnormen blir dock tydligare över tid.

Inom fattigvården i Norrköping framstår överhuvudtaget sekelskiftet 1900 som en brytningstid. Den brutalitet gentemot de fattiga som tidigare tycks ha accepterats ersattes då av en kunskapsbaserad och intensiv granskning, kontroll och fostran. Både den offentliga fattigvården och filantropin kom att präglas av den nya fattigvårdsideologin med "hjälp till självhjälp" i centrum. Den innebar förbättringar för särskilt behövande – och stigmatisering för de "överdiga" och "försumliga".

Ambivalensen i synen på arbetarkvinnan blir allt tydligare. För hustrur utan barn eller med män med begränsad försörjningskapacitet var lönearbetet ofta en självklarhet. Tanken på arbetarkvinnors befrielse från lönearbete kan troligen endast knytas till gifta mödrar. Den arbetande modern var fullt möjlig, men samtidigt problematisk. Borgerligheten strävade i praktiken efter att underlätta för arbetarkvinnan att fullfölja båda sina uppgifter, både moderskapet och försörjningen.

I Norrköping arbetade till skillnad från i andra undersökta städer (till exempel Göteborg och Köpenhamn) de borgerliga kvinnorna inte direkt med den fattiga befolkningen i deras hem. Kvinnorna i Norrköping kom också in i det konkreta fattigvårdsarbetet först efter sekelskiftet. Stadens traditionella och välordnade patriarkala struktur gjorde även fattigvården till en manlig angelägenhet, menar Birgitta Plymoth.

Bilden av arbetarklassens genusordning så som den kom till uttryck inom fattigvården i Norrköping handlade alltså om manliga familjeförsörjare, men enligt normen för arbetarfamiljen biträdde övriga medlemmar i försörjningen. Här

finns likheter med agrarsamhällets hushåll. Kvinnor och barn assisterade mannen och ersatte honom när hans förmåga var otillräcklig. Inom fattigvårdsnomen i Norrköping låg embryot till det borgerliga husmoderskontraktet i den starkare polarisering som blir tydlig efter sekelskiftet 1900 mellan mäns och kvinnors ansvarsområden, menar Birgitta Plymoth. Inom fattigvård och filantropi pågick en fostran till familjeförsörjare respektive husmor.

Arbetarkvinnligheten förblev dock en rörlig kvinnlighet som förväntades ta uppgifterna både som arbeterska, försörjare och husmor. Den starka underklasskvinnan fick, till skillnad från den borgerliga kvinnan, en vid ram för sitt handlande men i ständigt underordnade positioner. De fattigvårdande inrättningarna var – genom att anknyta till den traditionella snarare än den borgerliga genusordningen – med om att skapa normer och praktiker som förebådade den moderna arbetande kvinnan och de problem som kan förknippas med denna kvinnlighet. Norrköping tycks tidigt illustrera den kvinnliga konflikten mellan lönearbete och hushållsansvar, menar Birgitta Plymoth.

Den konstruktivistiska ansatsen

Birgitta Plymoth har valt att studera de sociala problemen och lösningarna på dessa som "borgerlighetens kontextuella konstruktioner". Det konstruktivistiska perspektivet är både logiskt med tanke på ämnet och väl genomfört. Det som saknas är, liksom i så många konstruktivistiska studier, en diskussion kring forskarens syn på förhållandet mellan konstruktionerna och det en gång skedd. Birgitta Plymoth nöjer sig med att konstatera att konstruktionerna är förankrade i "objektiva förhållanden". Hennes uppfattning om deras närhet eller avstånd till aktörernas konkreta handlande, liksom hennes syn på "de objektiva förhållandenas" påverkan på konstruktionernas utformning, förblir oklara.

Naturligtvis kan ingen historiker uttala sig säkert om relationer som dessa. Däremot vore det värdefullt om forskaren diskuterade sitt synsätt i högre grad än vad som nu sker. En konstruktivistisk historieskrivnings styrka ligger ju bland annat i att de egna värderingarna tränger sig på hos forskaren. De behöver medvetandegöras också utåt. Risken blir annars stor att forskaren/avsändaren och läsaren/mottagare talar förbi varandra.

Ett konstruktivistiskt angreppssätt brukar också påverka undersökningens uppläggning. *Fostrande försörjning* tycks emellertid vid en första anblick vara disponerad på ett mer traditionellt sätt. De olika arenorna för "den sociala frågan" – den offentliga fattigvården, filantropin och fabriksföreningen – behandlas i olika kapitel och i tur och ordning. En sådan disposition signalerar "realhistoria" snarare än intresse för konstruktioner. Först på nästa nivå i avhandlingen blir det konstruktivistiska perspektivet tydligt. Här handlar det till exempel om synen på fostran och kontroll, på feminiserad fattigvård och på den patriarkala samhällsmodellen.

Källor och metoder

Den klassiska källkritiken har setts som den historiska metoden för att komma åt "wie es eigentlich gewesen". Men möjligheterna att med hjälp av källkritik fånga en förgången verkligheten är numera ifrågasatt. När man väljer att skriva historia med hjälp av ett konstruktivistiska synsätt markerar man just detta ifrågasättande. Betyder det att man också kan överge källkritiken?

Att vissa delar av den klassiska källkritiken förlorar i intresse när man analyserar sitt material som konstruktioner är logiskt. Distinktioner som berättande källa respektive kvarleva eller som primär respektive sekundär källa blir ointressanta när alla källor betraktas som tolkningar – eller just konstruktioner. Däremot behöver man, också med en konstruktivistisk ansats, fortsätta att ta ställning till andra källkritiska hörnstenar, till exempel om källan är relevant för det problem man skall belysa, varför källan upprättats, vem avsändaren och den avsedde mottagaren är. Och diskussioner kring sådana frågor saknar jag i *Fostrande försörjning*. Källorna presenteras och karakteriseras, men de värderas knappast.

I det praktiska arbetet med källorna är Birgitta Plymoth skicklig. Hon löser ofta källtystnaden på ett konstruktivt sätt. Hon väljer till exempel att studera de oftast avvikande fall där en argumentation trots allt blir synlig, sådana fall som "sticker ut". Kanske borde hon i detta sammanhang mer ingående har resonerat kring vetenskapliga honnörsord som normalitet, representativitet och generalitet.

I andra sammanhang väljer Birgitta Plymoth litet udda, men givande kombinationer av källmaterial. I kapitlet "Mötet med en feminiserad fattigdom" söker hon gränserna för vad som legitimerade understöd till kvinnor. Här används först en fattigvårdshandbok med rättsfall där motiveringar kan fångas. Analysen av rättsfallen visar att den gällande fattigvårdslagens första paragraf – om arbetsoförmåga som enda motiv till stöd – i hög grad var tøjbar när det gällde kvinnor.

Rättsfallen i handboken kompletteras sedan med en kvantifierad studie av relationerna mellan de mantalsbefriade i en av Norrköpings församlingar och fattigvårdens rullor över de personer som hade ordinarie understöd. Det visar sig att fattigvårdens benägenhet att stödja mantalsbefriade kvinnor genomgående var större än viljan att stödja mantalsbefriade män. Här saknar jag dock en källkritisk diskussion kring mantalslängderna. Varför människor mantalsbefriades borde ha utretts. Befriades kvinnor lättare än män – eller tvärtom? Befriades personer också av andra skäl än fattigdom? Om så är fallet blir jämförelsen med fattigvårdsrullan haltande.

Också när det gäller välgörenhetsföreningarna väcks funderingar kring källfrågor. De föreningar som dras in i undersökningen har i samtliga fall fått sina efterlämnade papper arkiverade på Stadsarkivet i Norrköping. Varför papperen hamnat där och inte till exempel på något lands- eller föreningsarkiv diskuteras inte. Kan det vara så att dessa föreningar stod de lokala makthavarna i staden nära, medan andra – kanske mer liberala eller kvinnopräglade i opposition till den

manliga konservativa stadsledningen – hamnade på annat håll eller överhuvudtaget inte blev arkiverade? Vad kan skillnaderna mellan de studerade föreningarna i Norrköping och till exempel Göteborg och Köpenhamn betyda?

En fördel med ett konstruktivistiskt synsätt är att källmaterialet kan breddas. Inte bara skriftliga belägg utan också till exempel ritualer, bilder och inte minst skapade miljöer kan tolkas som uttryck för normer, idéer och synsätt. Tyvärr dras endast texter in som källmaterial i *Fostrande försörjning*.

Fattigvårdens aktörer

Birgitta Plymoth har valt att betrakta den maktavande borgerligheten i Norrköping som fattigvårdens, och avhandlingens, subjekt. Detta påverkar studien på ett par olika sätt. De normativa praktikerna inom fattigvården blir enbart tolkade som ett uttryck för borgerligheten, för "givarna", inte som i någon mån också formade av arbetarna, av "mottagarna". När man tittar på källmaterialet inser man att det där, trots allt, finns en del uttryck också för understödstagarnas konstruktioner kring "den sociala frågan". Den ödmjuka tonen i de fattigas brev går också att använda med ett konstruktivistiskt synsätt. I detta sammanhang är det värt att konstatera, vilket Birgitta Plymoth också gör, att fattigvården aldrig skildrats ur arbetarrörelsens synvinkel i svensk forskning. Varför?

Birgitta Plymoth betraktar subjektet, borgerligheten, som ett enhetligt kollektiv. Hon konstaterar visserligen att det var en splittrad grupp (s 49), men väljer sedan att bortse från detta. Jag tror i och för sig att detta är klokt och rimligt för huvuddelen av analysen, men blir ändå nyfiken på vad en kompletterande diskussion kring borgerlighetens varierade innehåll kunde ha tillfört.

Inom borgerligheten fanns den manliga eliten i fattigvårdsstyrelsen och föreningarnas ledning, men också tillsyningsmän, vårdare och tjänstemän och i någon mån också kvinnliga aktörer. Här fanns alltså de manliga maktavarna men också de som genomförde besluten och arbetade praktiskt med fattigvården. Vilka var då dessa?

I den äldre organisationen var de anställda tillsyningsmännen de viktigaste praktikerna. Med sitt förflutna som "fabriksidkare" var tillsyningsmännen även socialt en del av den patriarkala strukturen i staden, hävdar Birgitta Plymoth. Man blir nyfiken på sådana "karriärvägar". Det kan väl knappast ha varit fråga om framgångsrika fabriksidkare i fortsatt jämlikhet med stadens borgerliga elit och med stort samhälleligt förtroende?

I den fattigvårdsorganisation som infördes 1906, "vårdarorganisationen", arbetade ett antal specialister, utbildade tjänstemän, men framför allt ett stort antal frivilliga vårdare som stod i direktkontakt med de fattiga och deras hem. Dessa presenteras (på s 95) på följande vis: "Vårdarna var en socialt differentierad grupp som omfattade ett tvärsnitt av befolkningen, även om merparten tillhörde ett borgerligt samhällsskikt och var män." Den första delen av karakteristiken,

socialt differentierad och tvärsnitt av befolkningen, påverkar emellertid sedan inte analysen. Det gör inte heller det faktum att kvinnor ingick. I stället väljer Birgitta Plymoth att betrakta vårdargruppen som borgerliga män och osynliggör i detta sammanhang både kvinnor och arbetare. Och vad betydde de utbildade tjänstemännen, specialisterna med teoretiska kunskaper om "den sociala frågan" och formella kunskaper om systemet? Minskade inte deras kunskaper och professionalitet fattigvårdsstyrelsens makt?

Konstruktionen av kvinnlighet respektive manlighet inom fattigvården

De intressantaste resultaten i Birgitta Plymoths avhandling handlar om de borgerliga genuskonstruktioner kring arbetarbefolkningen som blir synliga i fattigvårdsarbetet. I industristaden Norrköping ställdes relationerna mellan klass och kön på sin spets, inte minst genom att det manliga försörjningsmonopolet, en av de saker som var centrala i det borgerliga genustänkandet, också kunde innebära ökade ekonomiska åtaganden för fattigvården om det spreds till arbetarklassen. Om man praktiserade normen att arbetarkvinnan inte hade försörjningsansvar för sig själv och familjen, riskerade man att få fler fattigvårdsfall. Om man hävdade att arbetarkvinnans uppgift var i hemmet, riskerade man att gå miste om billig arbetskraft. På punkt efter punkt hamnar kön och klass i konflikt med varandra.

Birgitta Plymoths studier visar att den borgerliga konstruktionen av arbetarnas kvinnlighet och manlighet så som den framträder inom fattigvården i Norrköping är motsägelsefull. Sammantaget framstår klass som central för borgerlighetens konstruktion av genus inom arbetargruppen, åtminstone när det gällde kvinnorna. Borgerligheten hade tydligen inga problem med att arbeta med olika normer för kvinnlighet, en för den egna klassen och en annan för arbetarbefolkningen. Arbetarkvinnan skulle vid behov, precis som i det traditionella hushållet, "vikariera" för mannen som familjeförsörjare. Hon förblev nästan-man.

Än intressantare blir det när man får en antydning om att i den borgerliga konstruktionen av arbetarmanlighet dominerade i stället de borgerliga inslagen. Försörjningsansvaret kunde då ersätta husbondeansvaret i det traditionella hushållet. Könshierarkin inom familjen kunde därmed bibehållas.

Tillsammans blir de dubbla lönearbetarrollerna, mannens och kvinnans, inom arbetarfamiljen logiska för den kapitalistiska klassens behov av lönearbete, men också för dess behov av att hålla fattigvårdskostnaderna nere.

Den feminiserade fattigvården

I *Fostrande försörjning* framkommer att i Norrköping var det kvinnorna som tog merparten av fattigvårdsresurserna i anspråk. Närmare 70 procent av understödstagarna i den offentliga fattigvården var kvinnor och siffrorna var ännu högre inom den frivilliga fattigvården. Och så har det visat sig vara också på andra håll.

Förklaringarna till den feminiserade fattigvården har varierat. Vissa forskare menar att det berodde på att kvinnorna de facto var fattigare och sämre betalda än män. Kanske kan man tala om en ekonomisk förklaring. Andra forskare menar att kvinnorna fick merparten av stödet för att de var just kvinnor. Understödet innebar att de förblev beroende och underordnade. Kanske kan man tala om en genusförklaring. En tredje förklaring handlar om att kvinnorna fick stöd därför att de hade huvudansvaret för barnen. Kanske kan man tala om en social förklaring.

När Birgitta Plymoth sammanfattar sin studie konstaterar hon som förklaring till att fattigvården i så hög grad hade kvinnor som understödstagare: "Barnen var en faktor, tillsammans med fattigdom och tvetydigheten kring det kvinnliga." Hon säger alltså ja till alla tre förklaringsmodellerna, något som naturligtvis kan kännas otillfredsställande. Men jag tror att hon har rätt, och jag skulle önska att fler-faktorsförklaringar lyftes fram oftare och mer medvetet. Det har sällan bara funnits en enda förklaring till samhällsförhållanden och samhällsutveckling. En uppgift inom humanistisk forskning måste vara att fånga komplexiteten i människoskapade samhällen i stället för förenklingarna. Var sedan gränserna går för komplicerandet är naturligtvis en vetenskapligt viktig fråga.

Vetenskapliga redskap

I en analys av konstruktioner och normer är de tolkande, vetenskapliga begreppen de främsta hjälpmedlen. Birgitta Plymoth arbetar med ett antal intressanta sådana, men jag tycker ibland att hon kunde ha använt sina begrepp bättre än vad hon gör. Det gäller begreppsparet patriarkal och paternalistisk, som utförligt introduceras men sedan knappast kommer till användning som analytiska redskap. Det gäller också det politiska begreppsparet konservativ och liberal.

Att Norrköping under undersökningsperioden var en huvudsakligen konservativ stad betonas ofta. Det är alltså en konservativ borgerlighets kollektiva normativa handlande i den sociala frågan som skildras i avhandlingen. När den segrande modellen för att lösa den sociala frågan runt sekelskiftet 1900, "hjälp till självhjälp", dras in presenteras denna av Birgitta Plymoth som liberal. Någon närmare utredning av den komplicerade frågan om liberalismens syn på sociala problem görs emellertid inte. Och kanske än mer anmärkningsvärt med tanke på att kontexten är det konservativa Norrköping; konservatismens sociala tänkande får aldrig en samlad genomlysning.

Fattigvården i det konservativa Norrköping, som framstår som både välordnad och relativt omfattande, beskrivs utan att socialkonservatismen dras in. Fattigvårdens förändringar runt sekelskiftet 1900 tolkas av Birgitta Plymoth till synes utan problem som liberala företeelser, trots de konservativa aktörerna. Men dess särdrag kan väl också ha varit uttryck för en socialkonservativ moral med kristna förtecken kombinerad med en rädsla för sociala omvälvningar? Också inom konservatismen växte tilltron till "hjälp till självhjälp" sig stark. Vid denna tid verkar

det snarast ha funnits konsensus kring självhjälpen. Det är till exempel så man kan förstå arbetarklassens samtida idealisering av "den skötsamme arbetaren".

Avslutning

När det gäller intresseväckande avhandlingar – och en sådan är *Fostrande försörjning* – finns alltid mycket att diskutera, mycket mer än vad som ryms inom en recension. Det finns ytterligare både positivt och negativt att ta upp. Till den första kategorin hör Birgitta Plymoths förmåga att ställa centrala frågor, frågor med relevans också för nutiden. I avhandlingen förklaras naturligtvis inte den moderna svenska välfärdsstatens eller kvinnsituationens särdrag, men undersökningen ger oss nytt spännande stoff till fördjupade diskussioner om dessa ämnen. Det är inte illa. Vad sägs om inspiration till ämnen som den svenska välfärdens möjliga konservativa rötter och den moderna kvinnlighetskonstruktionens förankring i agrara hushålls- och familjemönster snarare än i borgerligt särartstänkande?

Till förtjänsterna hör också den välvalda undersökningslokalen. Som ett komplement till tidigare studier kring "den sociala frågan" behövs det konservativa, tidigt industrialiserade, urbana och kvinnoarbetande Norrköping. På plussidan finns också, trots allt, konstruktivismen och källhanteringen.

Till de negativa dragen hör avsaknaden av en diskussion om en social-konservativ tolkningsram, den utslätade borgerligheten och den osynliggjorda mottagaren av fattigstödet, vilka diskuterats ovan. Hit hör också en bristfällig forskningsöversikt och en ibland onödigt färg- och doftlös framställning.

De positiva överväger emellertid klart. Birgitta Plymoth har en analytisk förmåga och använder den för att fördjupa, komplicera och synliggöra den ibland förvirrande men sannolika mångfalden. *Fostrande försörjning* kastar nytt ljus över hur klass och kön samverkade i den borgerliga synen på arbetarklassen.

*Britt Liljewall**

* Fakultetsopponent